

K SLOVOTVORNÉ UTVÁŘENOSTI VYBRANÝCH NEOLOGISMŮ

Darina HRADILOVÁ

Abstrakt:

Příspěvek je zaměřen na problematiku slovotvorné utvářenosti vybraných neologismů, a to konkrétně těch, které vznikají derivací od přejatých slovotvorných základů. Materiál pro analýzu byl získán excerpací slovníku neologismů a následně analyzován kvantitativně i kvalitativně se zřetelem k tomu, jaký typ pojmenování a jakými slovotvornými prostředky je od cizích slovotvorných základů derivován. Cílem příspěvku je zjistit, zda přejatá slovotvorná základní slova ovlivňují charakter derivace inovacemi či anomáliemi.

Klíčová slova:

derivace, slovotvorba, slovotvorná čeleď, slovotvorný formant, slovotvorný základ, přejatá slova

Vlastní text

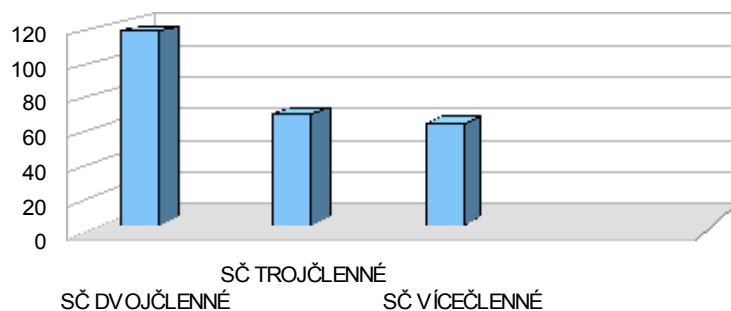
V roce 1999 M. Komárek v recenzi na publikaci *Nová slova v češtině*. Slovník neologismů konstatoval, že prostřednictvím nejnovější slovní zásoby dochází k posunu ve struktuře rysů určujících typologický charakter češtiny. Náš příspěvek se zabývá slovotvornou utvářeností neologismů; sledujeme, zda se stále rostoucí počet přejatých základů, které vstupují do derivace, odráží na jejím charakteru inovacemi či anomáliemi.

Jakkoli by se jako základní pramen pro účely naší analýzy nabízela publikace O. Martincové *Nová slova v češtině*. Slovník neologismů 2 (2004; dále jen SN2), získali jsme materiál excerpací Rusko-českého a česko-ruského slovníku neologismů, který byl zpracován kolektivem autorů Slovanského ústavu AV ČR (Krejčířová, I.; Sádliková, M.; Savický, N.P.; Šišková, R.; Šloufová, E: 2004; dále jen ČRSN)), konkrétně jeho česko-ruské části. Komparací obou příruček jsme dospěli k názoru, že ČRSN – i vzhledem ke své charakteristice překladového slovníku - prezentuje neologismy hojně frekventované, nereflkuje okazionalismy a slova řídce užívaná, takže poskytuje materiál, který více inklinuje k centru slovní zásoby. Lze předpokládat, že neologismy uvedené v tomto slovníku vývojem ztratí svůj příznak a stanou se běžnou součástí slovní zásoby bez časového příznaku. Excerpcí ČRSN byla vytvořena databáze čítající 246 slovotvorných řad a svazků, resp. čeledí, jejichž fundujícím slovem byl lexém cizího původu. Do této sumy počítáme pouze ty slovotvorné čeledi, které vznikly derivací. Stranou tedy zůstávají kompozita s cizími slovotvornými základy a lexémy stojící na hranici kompozice a derivace, které jsou tvořeny pomocí přejatých prefixoidů, např. *bio-*, *eko-*, *euro-*, *mega-*, *multi-*, *neo-*, *pseudo-*, *psycho-*, *sex-*, *super-* apod. Jako lexémy s cizím původem přitom chápeme všechna slova přejatá; až na výjimky nekomentujeme jejich zdrojový jazyk, jímž je převážně angličtina. I v těch případech, kde lze doložit původ dané lexikální jednotky v jiných jazycích, v případě internacionalismů zejména v latině a řečtině, je totiž zjevné, že tyto lexémy byly přejaty právě prostřednictvím angličtiny. Tak např. *inovace* → *inovátor*, *inovativní*; *instalace* → *instalovat*, *instalační*; *koncept* → *konceptualista*, *konceptuální*; *logistika* → *logistik*, *logizovat se*; *meditace* → *meditační*, *meditovat*, *meditativnost*; *preferance* → *preferenční*; *rekvalifikace* → *rekvalifikační*; *sponzor* → *sponzorovat*, *sponzoring*, *sponzorování*, *sponzorovat*, *sponzorský*, *sponzorství*; *teatrolog* → *teatrologický*, *tetrologie*, *teatroložka*.¹

¹ Příklady z databáze excerpt neuvádíme zde, ani dále ve vyčerpávajícím rozsahu. Dokládáme takové příklady, které jsou pro danou situaci typické, nebo naopak takové, které se vymykají předpokládané

Stejně tak se nezabýváme stářím těchto výpůjček, byť ve vybraných případech musíme přistoupit k vysvětlujícímu komentáři; jinak působí některé čeledi z hlediska slovtvorby defektně či neúplně. Zpravidla je totiž vynecháno základové motivující slovo, které už se stalo součástí centrální slovní zásoby, a ČRSN tak uvádí pouze jeho další deriváty.

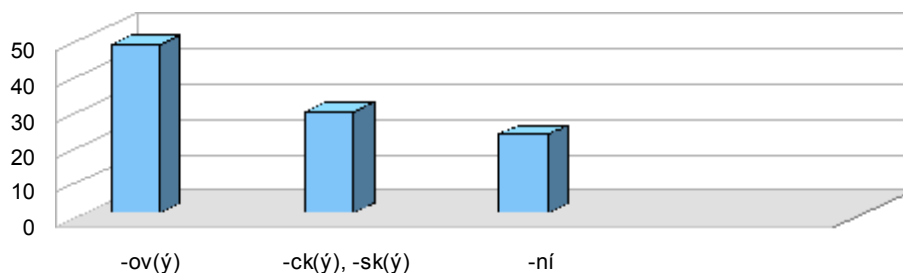
Z hlediska kvantitativního naše databáze obsahuje 117 slovtvorných párů a 67 tříčlenných slovtvorných řad z celkového počtu 246 čeledí. Zbývající slovtvorné čeledi jsou vícečetné, přičemž nejpočetnější čeleď čítá 12 členů (motivující lexém *hacker*, viz dále).

Graf č. 1: Slovtvorné čeledi podle počtu jejich členů

V rámci těchto slovtvorných čeledí budeme primárně sledovat typologii jejich slovnědruhové utvářenosti, sekundárně pak frekvenci jednotlivých slovtvorných kategorií a typů. Mezi slovtvornými páry dominují dvojice tvořené substantivem (1), ev. verbem (2) a odvozeným adjektivem.

Ad 1: Z hlediska kvantitativního hodnocení frekvence užití jednotlivých slovtvorných formantů v našem souboru excerpt můžeme konstatovat, že jednotlivé sufixy se uplatňují následující měrou. Z celkového počtu 156 adjektiv odvozených od substantiv bylo u 75 využito sufixu *-ov(y)*, ve 45 případech formantu *-sk(y)*, *-ck(y)* a 35 dokladů máme pro formant *-ní*.

Graf č. 2: Frekvence slovtvorných formantů při odvozování adjektiv

Většinou užívaný slovtvorný formant *-ov(y)*, se běžně uplatňuje i při derivaci od domácích základů. Při derivaci od přejatých slov je zpravidla zachována struktura onomaziologicko-slovtvorných kategorií substantiv, od nichž takto tvořená adjektiva odvozujeme (Mluvnice češtiny 1: 1986, s. 352). Jedná se o odvozování od jmen prostředků činnosti; velmi hojně jsou zde zastoupena jména související s moderními informačními a komunikačními technologiemi, tak např. *mobil* → *mobilový*; *modem* → *modemový*; *fax* →

faxový; internet → *internetový; xerox* → *xeroxový; web* → *webový*. Do téže skupiny přídavných jmen patří i adjektivum *skejtový*, odvozené od substantiva *skate*, respektive od jeho počestěné podoby *skejt*.

Substantiva z kategorie výsledků činnosti jsou reprezentována např. výrazy *lifting* → *liftingový*, *doping* → *dopingový*, *korpus* → *korpusový; tendr* → *tendrový*, ačkoli u prvních dvou může být zařazení to této onomaziologické kategorie v rozporu s původním významem zakončení -ing v angličtině, které značí průběh či proces.

Sufixem -ov(ý) jsou dále derivována adjektiva od jmen nositelů vlastnosti, nositelů substančního vztahu a nositelů vztahu k okolnosti (Mluvnice češtiny 1: 1986, s. 352), která jsou v našem vzorku zastoupena následujícími příklady: *thriller* → *thrillerový*, *akcie* → *akciový; fleece* → *fleecový/fleeceový; gender* → *gender (neskl.)/genderový*, z nichž poslední dva vyžadují komentář.

Výše jsme konstatovali, že sufix -ov(ý) je standardně připojován k slovtvornému základu vyznívajícím na konsonant. V případě cizích slovtvorných základů pak může tento konsonant přistupovat i k základu otevřenému, tj. zakončenému na vokál. V typu *fleece* → *fleecový/fleeceový* se však jedná pouze o záležitost psané podoby slova, neboť vyslovovaný tvar je zakončen konsonantem. Český národní korpus (dále jen ČNK) však nedokládá ani jedno z uvedených adjektiv, zachycuje ale výskyt nesklonného tvaru, cit.: „Podšívka je z příjemného *fleece materiálu*.“ (SYN 2000)

Je nutno poznamenat, že v případě čeledi *gender* → *gender (neskl.)/genderový* ČRSN nedokládá motivující substantivum *gender*; uvádí jej ale SN2 (2004, s. 134), a to v jeho podobě nesklonné i počestěné, tedy deklinované podle tvrdého typu. U adjektiv se poměrně jednoznačně vymezují kontexty, kdy je užíván tvar nesklonný (zpravidla ve spojení s dalšími jmény nečeského původu, např. *gender studies*, *gender institut* apod.) a kdy je naopak preferován tvar deklinovaný (*genderové rozdíly*, *genderové výrazy* apod.). Z hlediska slovtvorby vykazuje skloňovaný tvar jistou nepravidelnost, a to v zachování původní grafické podoby, která je kombinována s typicky českým derivačním formantem, jež by předpokládal elipsu -e- v koncovém -er.

Formant -ck(ý), -sk(ý), který se hojně uplatňuje u jmen původu domácího, vykazuje vysokou frekvenci i u přejatých slovtvorných základů. Vedle základní podoby -ck(ý), -sk(ý) *designer* → *designérský; bookmaker* → *bookmakerský; dianetika* → *dianetický; mafián* → *mafíánský; squoter* → *squoterský* se uplatňuje i v rozšířených podobách: *environmentalista* → *environmentalistický; lobbista* → *lobbistický; monetarista* → *monetaristický; paternalista* → *paternalistický*. Varianta sufixu -sk(ý), tedy -ovsk(ý) se uplatňuje u adjektiva *natovský*, odvozeného od substantiva *natovec*². I v tomto případě je zachován obvyklý formální postup i sémantická charakteristika, podle níž se daným formantem odvozují adjektiva od jmen stoupenců, přívrženců a členů hnutí zakončených na -ov(e)c (Mluvnice češtiny 1: 1986, s. 367).

Formant -ní vykazuje vůči oběma předcházejícím nižší frekvenci jak u slovtvorných základů domácích, tak u přejatých. Podobně jako u domácích adjektiv lze odlišit několik významných sémantických typů: a/ derivace od pojmenování z oblasti organizace a činností v hospodářství, státní správě a kultuře (*preference* → *preferenční; privatizace* → *privatizační; realita* → *realitní; nomenklatura* → *nomenklaturní; nonkonformita* → *nonkonformní; kreativita* → *kreativní; inovace* → *inovativní*); b/ od pojmenování osob (*narcista* → *narcistní; pedofil* → *pedofilní*).

Ad 2: Jakkoli je rozsáhlá škála slovtvorných formantů pro odvozování deverbativ původem českých³, v našem materiálu jsou doložena deverbativa tvořená pouze jediným

² V ČRSN není tento výraz doložen; uvádí jej SN2 (2004, s. 288) s významem „člen organizace NATO, stoupenec organizace NATO“.

³ Např. sufixy -liv(ý), -lav(ý), -nliv(ý), -entliv(ý), -čiv(ý), -čliv(ý), -tiv(vý), -tliv(ý), -zliv(ý), -v(ý), -l(ý), -

sufixem, a to *-n(y)*, tak např. *akreditovat* → *akreditovaný*; *autorizovat* → *autorizovaný*; *draftovat* → *draftovaný*; *parafovat* → *parafovaný*; *retardovat* → *retardovaný*; *tabuizovat* → *tabuizovaný*. Příčinu tohoto jevu spatřujeme v tom, že deverbativa typu *-n(y)* jsou motivována slovesy typu *kupovat*⁴, který v souboru excerpovaných verb jednoznačně dominuje. Ve zkoumaném vzorku lexika máme doložen pouze jediný případ slovesa jiného typu, a to *hacknout*, ev. v adaptované podobě *háknout*, od něhož se pak odvozuje adjektivum doložené v SN2 (2004, s. 143) *hacknutý* s významem „napadený hackery“.

Trojčlenné slovotvorné čeledi se v našem vzorku vyskytují ve dvou základních typech, a to se substantivem (1) a verbem (2) v pozici fundujícího lexému.

Ad 1: Trojčlenné slovotvorné čeledi fundované substantivem jsou reprezentovány dvěma dominantními typy.

a/ Substantivum, od něhož se odvozuje verbum a adjektivum (*draft* → *draftovat*, *draftovaný*; *fax* → *faxovat*, *faxový*; *instalace* → *instalační*, *instalovat*; *lustrace* → *lustrační*, *lustrovat*; *restrukturalizace* → *restrukturalizovat*, *restrukturalizační*). Slovotvorné prostředky jsou v rámci tohoto typu užívány uzuálně, bez jakýchkoli anomálií v sémantice či formě, jak bylo popsáno výše.

b/ Substantivum, k němuž je derivováno další substantivum a adjektivum (*cyklotrial* → *cyklotrialista*, *cyklotrialový*; *heavy metal* → *heavy metalista*, *heavy metalový*; *korbfbal* → *korbfbalista*, *korbfbalový*; *kupon* → *kuponovka*, *kuponový*; *nomenklatura* → *nomenklaturní*, *nomenklaturník*; *pager* → *paging*, *pagingový*). Specifický typ, který se vyčleňuje v rámci této kategorie, je představován slovotvornými hnízdy, jež obsahují odvozené adjektivum a přechýlený tvar fundujícího mužského substantiva (*dýdžej* → *dýdžejka*, *dýdžejský*; *striptér* → *striptérka*, *striptérský*), případně přechýlený tvar a sloveso (*moderátor* → *moderátorka*, *moderovat*).

Méně frekventovanými typy jsou slovotvorné čeledi obsahující odvozené substantivum a verbum (*scanner* → *scannovat*, *scannování*; *index* → *indexace*, *indexovat*) a dále čeledi zahrnující dvě derivovaná adjektiva (*web* → *webový*, *webovský*). V případě prvního podtypu můžeme konstatovat, že odvozené podstatné jméno je poměrně často dějového charakteru.

Ad 2: Slovotvorných čeledí motivovaných sloves je ve srovnání s těmi, které jsou fundovány substantivem, výrazně méně. V analyzovaném korpusu se vyskytuje pouze velmi omezený počet takovýchto čeledí; u některých je navíc jejich fundovanost slovesem sporná, protože lze předpokládat, že sloveso bylo vytvořeno od primárně existujícího substantiva, které ovšem není doloženo v ČRSN, tak např. (*licence*) → *licencovat* → *licencování*, *licencovaný*.

Slovotvorné čeledi čtyř- a vícečlenné budeme komentovat pouze selektivně, přičemž se zaměříme na čeledi početnější a obsahující atypické jevy.

Ve dvou paralelně existujících podobách⁵, tedy v původním přejatém tvaru a v adaptované formě, je doložena slovotvorná čeleď substantiva *hacker* → *hackerství*, *hacking*, *hackerský*, *hacknout*, *hackování*, eventuálně *haker* → *hakerství*, *hakerský*, *hakeří*, *háknout*, *hákování*, *hákovat*. V této čeledi je doloženo adjektivum *hakeří* tvořené v rámci daného souboru excerpt velmi atypickým slovotvorným formantem *-í*. Jakkoli Mluvnice češtiny (1986, s. 368) konstatuje, že se jedná o poměrně produktivní slovotvorný sufix, uplatňuje se při odvozování adjektiv od pojmenování zvířat, což rozhodně neodpovídá předloženému případu. Můžeme se domnívat, že daný sufix zde signalizuje příznakovost daného adjektiva,

cn(y), *-čn(y)* atd.

⁴ Kromě typu *kupovat* sem řadíme i slovesa následujících vzorů: *nést*, *péct*, *třít*, *tisknout*, *prosit*, *trpět*, *sázet*, *dělat*, *kopat*, *brát*, *mazat*.

⁵ Dubletností grafického zápisu se na tomto místě nebudeme širěji zabývat, omezujeme se pouze na konstatování stavu.

motivovanou negativními konotacemi plynoucími z činnosti *hackera/hakera*.

V početnějších slovotvorných čeledích máme doloženu konkurenci tvarů téhož slovního druhu a dokonce téže slovotvorné kategorie, tedy *globalista* vedle *globalizátor*, *designerista* vedle *designér*, *internetista* vedle *internetáček* a *internetonaut*, *mafíán* vedle *mafioz*; *konzumismus* vedle *konzumerismus* apod. Obecně můžeme tvrdit, že podobné dublety chápeme jako projev určitého tápání v momentě jejich vzniku, tedy jako nejistotu ve volbě slovotvorného prostředku vhodného pro derivaci od nečeského slovotvorného základu. Teprve uživatelským územ se potvrzuje, která z možností bude považována za neutrální, bezpříznakovou, s perspektivou přechodu do centrální slovní zásoby, a která jakožto příznaková zůstane na periferii uživatelského zájmu.

Závěrem můžeme konstatovat, že při zkoumání daného korpusu excerpovaných neologismů z hlediska slovotvorby se neprokázal předpoklad vlivu cizích slovotvorných základů na charakter derivace. Nebyly prokázány žádné anomálie ve formálních postupech: jednotlivé derivační formanty se spojovaly se slovotvornými základy podle obvyklých kombinatorických pravidel. V oblasti sémantiky rovněž nebyly doloženy žádné odchylky ani inovace: slovotvorné formanty si ve spojení s cizími základy slov ponechávaly obvyklý význam vázaný na konkrétní formu a konkrétní slovotvornou kategorii. Kloníme se tedy k potvrzení toho faktu, že vstupují-li přejaté slovotvorné základy do derivace, je to projevem silné míry jejich adaptace na podmínky domácího jazykového systému, a to bez ohledu na možné odchylky ortografické či tvaroslovné (Bozděchová, 1997).

Literatura:

Bozděchová, I.: *Vliv angličtiny na češtinu*. In Daneš, F. (red.): *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia, 1997, s. 271-280.

Český národní korpus: SYN 2000. ÚČNK FF UK: Praha, 2006. Dostupný z: www.ucnk.ff.cuni.cz, 25. 2. 2008

Komárek, M.: *Nová slova v češtině. Slovník neologismů*. Recenze. Slovo a slovesnost, 1999, 60, 1999, s. 67-69.

Krejčířová, I.; Sádliková, M.; Savický, N.P.; Šišková, R.; Šloufová, E: *Česko-ruský slovník neologismů*. Praha: Academia, 2004.

Lotko, E.: *Co odhaluje analýza neologismů v současné češtině*. In: *Studia z filologii słowiańskiej ofiarowane profesor T. Z. Orłowski*. Kraków: 2000, s. 137-141.

Martincová, O.: *Neologismy v dnešní češtině*. Praha: Academia, 2005.

Martincová, O.: *Nová slova v češtině. Slovník neologismů*. Praha: Academia, 1998.

Martincová, O.: *Nová slova v češtině. Slovník neologismů 2*. Praha: Academia, 2004.

Petr, J. (red.): *Mluvnice češtiny 1*. Praha: Academia, 1986.

THE SELECTED NEOLOGISMS FROM THE PERSPECTIVE OF WORD FORMATION

Summary:

The article is focused on issues of word formation selected neologisms, specifically those that arise from foreign word bases through the derivation. The material for analysis was obtained from the dictionary of neologisms and then analyzed quantitatively and qualitatively with regard to what type of name and how is from foreign bases derived. The aim of the article is to determine, whether foreign word bases affect the character of derivation through innovations and anomalies.

Key words:

derivation, formation of new words, word bases, foreign word bases

Kontaktní adresa:

Mgr. Darina Hradilová, Ph.D.

Katedra bohemistiky FF UP, Křížkovského 10, Olomouc 771 11

darina.hradilova@tiscali.cz

Tel.: 585633168